

УДК 82.09:398.3

О. В. Кривенко

ЛЕКСИЧНІ ХУДОЖНІ ЗАСОБИ В ЗАМОВЛЯННЯХ

У статті йдеться про специфіку функціонування лексичних вербально-образотворчих засобів у замовляннях, зумовлену їхньою двоїстою природою (як фольклорних текстів, створених з утилітарною метою). Зокрема, розглянуто персоніфікацію, епітет, порівняння, метафору, гіперболу, тавтологію, вокатив та особливості їх використання в оказіонально-обрядових текстах.

Ключові слова: лексичні засоби, замовляння, персоніфікація, епітет, порівняння, метафора, гіпербола, тавтологія, звертання.

В статье речь идет о специфике функционирования лексических вербально-образительных средств заговорных текстов, обусловленной их двойственной природой (как фольклорных текстов, созданных с утилитарной целью). В частности, рассматриваются персонификация, эпитет, сравнение, метафора, гипербола, тавтология, вокатив и особенности их использования в окказионально-обрядовых текстах.

Ключевые слова: лексические средства, заговор, персонификация, эпитет, сравнение, метафора, гипербола, тавтология, обращение.

The article deals with the peculiarity of lexical verbal-imitative means in the charms, determined with their dual nature (as folklore texts created with utilitarian purpose). In particular the personification, epithet, comparison, metaphor, hyperbole, tautology, address and the peculiarities of their use in the occasional-ritual texts are considered.

Keywords: lexical means, charms, personification, epithet, comparison, metaphor, hyperbole, tautology, address.

Попри невеликий обсяг замовлянням властивий досить широкий діапазон лексичних художніх засобів (епітети, метафори, порівняння, персоніфікація, гіпербола та ін.), які через прагматичну мету мають тут певну специфіку функціонування. З огляду на архаїчність оказіонально-обрядового фольк-

лору можемо спостерігати в цих умовно застиглих текстах етапи світоглядних трансформацій у суспільстві.

Оскільки в основі персоніфікації лежить анімістична віра, не викликає подиву, що в замовляннях уособлення слугує швидше не навмисним художнім прийомом, а виразом особливого міфорелігійного ставлення до того чи іншого об'єкта або явища: *«Добрий день тобі, сонечко яснее! Ти святе, прекрасне, чисте, величне й вічне! Золотиш поля, річки й ліси, луги й болота! Освіти, озолоти й мене, красну діву, з голови до ніг, з ніг до голови над усім людом і тваром! День у день, місяць у місяць, рік у рік хай мені буде ясно-прекрасно, чисто й велично з тобою і з усім миром. На віки віків!»* [2, с. 7]. У наведеному тексті персоніфікація стає стрижневим наскрізним елементом, формальним вираженням сакральної сфери світогляду. За таким самим принципом побудований наступний текст: *«Місяцю-князю, нічний владарю! Ти поза хмари літаєш, увесь мир видаєш. Подивись мені в очі, подивися в потилицю, як я піду на вулицю. Тобі, місяцю-князю, світити-жмуритися; мені, красній діві, нічим не журитися. Тобі, місяцю-князю, ясненько світити; мені, красній діві, добре походити. Тобі, місяцю-князю, сонце зустрічати; мені, красній діві, солоденько спати»* [2, с. 9]. Як бачимо, усі «механізми» магичності тексту реалізовані тут через «олюднення» місяця, що виражається, зокрема, у звертаннях до нього, а також паралелізм, епітетах-титулах.

Специфічним для замовлянь є звертання до інших астральних тіл: *«Ви, зорі-зоряниці, вас на небі три сестриці: одна нудна, друга привітна, а третя печальна. Беріть голки і шпильки, горове каміння, бийте його і печіть, паліть і нудіть; не дайте йому ні спать, ні лежать, ні їсти, ні пити, других любить. Тягніть до мене народженого, хрещеного і молитвяного козака Івана до народженої, хрещеної, молитвяної раби Божої Марії»* [2, с. 12]. Зорі-зоряниці формалізуються в жіночих образах і

мають функцію відати жіночими справами (насилати нудьгу на козака, забирати красу тощо): *«Зорі, зірниць, єсть вас на небі три рідні сестриці, четверта хрещена народженна Марія. Ідіть ви, зберіть ви красу, покладіть на хрещену народженну Марію. Як ви ясні, красні межі зірками, щоби була така красна межі дівками»* [2, с. 14]. Цей образ дає змогу виконавцеві оказіонально-обрядового тексту трансформуватися в текстовій дійсності, а отже, – отримати *інші* можливості / вміння, що виражено й у наступному тексті: *«Іду в дорогу: три ангели у підмогу. Вони вперед, а я четверта»* ¹.

Оскільки уособлення в магічному тексті, імовірно, є відгомном давніх релігійних вірувань та культів, закономірно, що й до дерев звертаються як до живих істот: *«Дубе, дубе! Ти чорний: у тебе, дубе, білая береза, у тебе дубочки синочки, а у березочки дочки. Тобі, дуб і березо, шуміть та густі, а рожденному, хрещеному рабу Божому Івану спать та рости!»* [2, с. 34]. Через аналіз ролі фітоморфних компонентів формозмісту можна визначити час створення / побутування того чи іншого замовляння. Так, наприклад, образ дерева може виконувати роль центру концентричного магічного топосу і відповідно бути подієвим центром: *«У моря калина, під калиною дівчина, вона не знала ні шити, ні прясти, ні золотом гаптувати; тільки уміла і знала од раба Божия уроки і презори викликати й визивати, на сухії ліса посилати»* [2, с. 34] або *«Стоїть на річці верба, а на тій вербі – сова»* [2, с. 24] тощо. Уособлення дерев можуть бути інтерпретовані й так: *«Ви, ліси-лісища, ви, бори-борища, візьміть собі пристрітища і урочища, занесіте їх на пуці, на нетрі і на сухі ліси, на бистрі води»* [2, с. 28].

Одне з найвідоміших на сьогодні замовлянь від кровотечі має пізню трансформовану варіацію флористичного символу: *«Там, на горі, тури орали, красну рожу сіяли; красна рожка не зійшла; там стояла дівка; коло синього моря без ребра овечка стояла; край червоного моря червоний камінь лежить. Де*

сонце ходить, там кров знімається; де сонце заходить, там кров запікається» [2, с. 34]. З огляду на певну заплутаність топосу і композиції наведеного тексту доходимо висновку, що воно зазнало впливу часу та варіативності як невід'ємної ознаки популярного народнопоетичного твору. Однак загальна семантика дерева як подієвого центру збережена й у цьому замовлянні. Порівняймо з наступним текстом: *«Сіяла баба на камені рожу. Як та рожка зійде, тоді (називати на ім'я, як звуть того, що уріжеться) у того кров піде»* [2, с. 43]. Знов-таки фітоморфний образ перебуває в центрі подій і є стрижневим за змістом символом.

Чи не найяскравішим прикладом персоніфікації в оказіонально-обрядовому фольклорі є персоніфікація хвороб у лікувальних замовляннях. Часто їм дають не тільки імена, але й постійні атрибути (епітети, числа тощо) та / або сюжетно значущі компоненти оповіді (мотиви, протосюжети): *«Добривечір вам, плаксивиці! Просять вас крякавки на вечорниці. Йдіть собі, де люди не ходять, де вітер не віє, де сонце не гріє, на лісалисници, там ваші сестриці, там вам бувати, лісом ламати, плаксивцями не брати»* [2, с. 24]. Крім того, хвороба тут може бути «олюднена» опосередковано (у тексті наявний лише її образ-символ, розкритий описово). Так, наприклад, осмислюється кровотеча і спосіб її лікування: *«На синьому морі лютий змії реве. – “Чого ти, лютий змію, реवेश?” – “Бо нема мені чим дітей годувати”. – “Іди, лютий змію, в Іванів двір і візьми од раба Божого Івана, молитвенного і хрещеного, люту кров, і будеш мати чим дітей годувати!”»* [2, с. 41].

Персоніфікуються в замовляннях також стихії: *«Вода-Уліяна»* [2, с. 16], *«Водичко-Йорданичко»* [2, с. 15], *«Земля Тетяна»* [2, с. 16] тощо. Як бачимо, їм навіть даються імена, що свідчить про особливе сакральне ставлення.

Характерним загальнофольклорним виявом персоніфікації як ставлення до предметів, явищ тощо є вокатив. Так, зокрема,

звертання споріднює okazіонально-обрядові твори з веснянками. Саме через звертання М. Василенко зараховує до замовлянь і голосіння, оскільки в них є прохання до землі чи богів прийняти душу померлого, прохання до живих пам'ятати, до мертвого – щоб чекав [1, с. 5]. За цією ознакою простежуються і зв'язки між замовляннями та плачем Ярославни у «Слові о полку Ігоревім» [1, с. 5] та з багатьма авторськими літературними творами. У дитячих іграх і забавлянках знайдемо багато звертань до стихій, природних явищ, тварин тощо, навіть символізовані «жертвоприношення» (дощик-борщик), що так само мають виразні риси міфорелігійної персоніфікації.

Характерною особливістю звертань у замовляннях є їх повна дуплікація («Місяцю, місяцю» [1, с. 10], «молодиче, молодиче» [1, с. 101]) або ж із незначними змінами суголосних найменувань («водичко-Йорданичко» [1, с. 11], «кринице-вдовице» [1, с. 14], «водице-кринице» [1, с. 24], «уроки-урочища» [1, с. 59, 60, 62], «вразе-Івне, вразе-Степане» [1, с. 101], «вразо-Власе» [1, с. 104], «враз-вразище» [1, с. 105], «вразе-Власе, вразе-Опанасе» [1, с. 104], «вразе, вразочку» [1, с. 107] та ін.).

Порівняння в okazіонально-обрядовому фольклорі виходить за межі звичного розуміння в системі уснопоетичних та літературних творів, оскільки на ньому так чи інакше ґрунтується вся композиція замовляння, а також «механізм» його дії, який реалізується через зіставлення дійсного з бажаним. Існує кілька варіантів формозмістового вираження порівняння в таких текстах. Один з них – так звана *формула неможливості*, яка є своєрідною «силою» замовляння: «Як не може доступити диявол до хреста, так не може доступити хвороба до (Федора)» [4, с. 24]; «Як сонце, місяць, зорі і Господь Бог на небі славні, так щоб рождена, хрещена (Ганна) була в мирі славна і жива на многая літа!» [4, с. 27].

За аналогією до байок «сила» в okazіонально-обрядовому фольклорі – це квінтесенція його образно осмисленої праг-

матичної мети. Порівняння в цьому сенсі відіграє особливу роль з огляду на запропонований Дж. Фрезером поділ магії на імітативну та контагіозну, оскільки порівняння в замовлянні має функції обох зазначених видів магії. Зокрема, імітативна функція реалізується завдяки спочатку дуплікації супровідної дії в текстовому вимірі, пізніше – паралелістичному опису розвитку художньо-образної частини сюжету (подій, явищ, мотивів) та отриманню конкретного утилітарного результату в позатекстовій дійсності. Контагіозна функція реалізується зазвичай в акціональному супроводі магічного ритуалу та дублюється в тексті.

Іноді весь ритуально-магічний текст є розгорнутим порівнянням: *«Перший княжич місяць на небі Адав'євич, другий черв'як у дубі, третій медвідь у лігві, четвертий камінь у полі, п'ятий щука у воді. Коли тії п'ять братів, до купи зійшовшись, будуть за одним столом сидіти, пити, їсти, гуляти, добрії мислі мати, суди судити, пересуди брати, тоді в раба Божого Івана зубная кость, жовтая і білая, буде боліти, і моему слову ключ і замок. Амінь, амінь, амінь!»* [2, с. 46]; *«Місяц на небі, зайц у дебри, а струг у воді, та й як ті три брати зайдут си на тайну вечеру, та аби тоги ни мав моци переполох мене находити»* [1, с. 39]. Мотив бенкету трьох (п'яти) братів має певні образні та діалектні модифікації з незмінною ідеєю формули неможливості, вираженої у формі порівняння.

Епітети в оказіонально-обрядовому тексті можуть бути постійними та факультативними. Характер постійних епітетів мають насамперед сполуки «раб Божий», «хрещений, народжений, молитвяний», наявні в більшості пізніх за періодом побутування і відповідно фіксації замовляннях. У давніших магічних текстах епітети стосувалися переважно образів помічників, яких за допомогою означень намагалися глорифікувати, «задобрити». Для образів, яким властива семантика царственості або сакральності (Місяць-князь, Сон-

це, Цариця-Ханиця, архангел Михаїл та ін.), епітети мають характер титулів (величний, справедливий, світлий, праведний тощо).

Гіпербола як троп використовується в замовляннях з метою посилення емоційно-експресивного впливу на реципієнта і реалізується завдяки численним синонімічним рядам, імперативним конструкціям, конструкціям всеохопності тощо, як-от: «*Пристріт сніданковий, пристріт обідній, пристріт вечірній, пристріт полунощний, пристріт вітряний, пристріт вихровий, пристріт степовий, пристріт межовий, пристріт чоловічий, пристріт жіночий, пристріт парубочий, пристріт дівочий, пристріт ломучий, пристріт колючий*» [2, с. 30].

Тавтологія в замовлянні має, окрім семантичної, ритмо-моделюючу функцію, оскільки сприяє монотонному виконанню тексту з повторюваними акцентними «кроками»: «*Я тебе вимовляю, / я тебе висилаю на чорне море. / На чорному морі / чорний чоловік сидить, / чорний вогонь горить. / Чорна виделка, чорна тарілка, / чорний ніж, чорна печінка <...>*» [2, с. 31].

Питання про метафору в магічному тексті є неоднозначним, оскільки все замовляння фактично є метафорою, тобто глибинним художньо осмисленим порівнянням предметів, явищ, дій тощо.

Побажання як образно осмислену прагматично спрямовану інтенцію зараховуємо також до лексичних засобів, оскільки остання розкривається за допомогою семантики слів. Цей компонент формозмісту споріднює замовляння з багатьма фольклорними жанрами, зокрема колисковими, щедрівками тощо.

За результатами дослідження основних лексичних художніх засобів в оказіонально-обрядових текстах очевидною є специфіка використання, пов'язана, з одного боку, з первинною прагматикою замовлянь, а з другого, – з їхньою архаїчністю.

ПРИМІТКА

¹ Записала О. Кривенко 25 серпня 2014 р. в с. Слов'янське Роздольненського р-ну АР Крим від Ганни Петрівни Остріянської, 1963 р. н.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ви, зорі-зориці... Українська народна магічна поезія / упоряд.: Т. М. Шевчук, М. Г. Василенко ; передм. Т. М. Шевчук. – Київ : Молодь, 1991. – 336 с.
2. Замовляння / упоряд., передм., прим. М. К. Дмитренко. – Київ : Видавець Микола Дмитренко, 2007. – 124 с. – (Серія «Народна творчість». – Кн. 9).
3. *Фрэзер Дж.* Золотая ветвь: Исследование магии и религии / Дж. Фрэзер / пер. с англ. М. К. Рыклина. – Москва : ТЕРРА-Книжный клуб, 2001. – 528 с. – (Боги и учёные).
4. *Шевчук Т.* Магічна поезія (замовляння) / Т. Шевчук // Родовід. – 1993. – Чис. 5. – С. 10–13.

SUMMARY

The article deals with the functioning specifics of lexical verbal-pictorial means in the charms (*magic texts*) determined with their dual nature (as folklore texts created for a practical purpose).

In particular, the main attention is paid to the use of personification, epithet, comparison, metaphor, hyperbole, tautology, address and their functions in the occasional-ritual texts. The study reveals that the peculiar use of lexical means in such texts is associated with a particular mythic and religious attitude to reality. This makes it possible to trace provisionally frozen stages of transformation of the concept of the sacred in the individual texts.

The metaphor, simile and wish (as figuratively meaningful intention) are used in the charms as methods of structure-interpretation of reality. Lexical means of expression in the charms form units of a higher order – formula (for example, the formula of impossible). Thanks to it the magical text becomes recognizable, whereby it is possible to create a block diagram of this type.

It seems appropriate to put the personification into the first place, because it's displaying a special relationship to reality most obviously. The address continues this semantic line and takes the next step in the formation of allegorical images.

The comparison in charms is an implementation of designated by James George Fraser principle of action in them as matching the desired result with a valid one. The epithets in occasional-ritual text can be permanent or optional. These units can acquire value of titles for the characters with royalty semantics. The hyperbole is used as a means to enhance expressivity and implemented with the help of synonymous series, imperative constructions etc. The tautology in the spell has the function of processing rhythm-and-melody picture.

The results show that lexical peculiarities of figurative means in this kind of texts are explained by their archaic nature and variability.

Keywords: lexical means, charms, personification, epithet, comparison, metaphor, hyperbole, tautology, address.